

R E C E N Z J E

CREDO — Christianisierung Europas im Mittelalter, red. Christoph Stiegemann, Martin Kroker, Wolfgang Walter, t. 1: *Essays*, ss. 559, w tekście liczne ilustracje barwne, mapy i czarno-białe rzuty architektoniczne; t. 2: *Katalog*, ss. 831, Michael Imhof Verlag, Petersberg 2013, pierwsze wydanie, ilustracje barwne w tekście.

Monumentalne to dzieło towarzyszyło międzynarodowej wystawie *CREDO — Christianisierung Europas im Mittelalter*, w dniach 26 lipca–3 listopada 2013 r. Ekspozycje urządzono w trzech miejscach w Paderborn: w Arcybiskupim Muzeum Diecezjalnym, w Muzeum Kaiserpfalz i w Miejskiej Galerii Abdinghof. Patronat nad wystawą objęli: Prezydent Niemiec dr h.c. Joachim Gauck, Prezydent Papieskiej Rady ds. Kultury Gianfranco kardynał Ravesi oraz notabie miasta Paderborn — burmistrz Heine Paus, generalny wikary archidiecezji ks. Alfons Hardt oraz dyrektor Związku Prowincji Westfalia-Lippe, dr Wolfgang Kirsch. Wystawę *CREDO* poprzedziły dwie ekspozycje z lat poprzednich, dotyczące średniowiecza o międzynarodowym zasięgu, pod auspicjami najważniejszych, wymienionych wyżej urzędów Paderborn: „Kunst und Kultur der Karolingerzeit” (1999), „Canossa — Erschütterung der Welt” (2006). Wspólnym mianownikiem trzech wystaw były dzieje misyjne, zasięg terytorialny i dynamika rozwoju ponad tysiącletniej tradycji chrześcijaństwa w Europie Środkowej i Zachodniej. *CREDO* — jak trafnie zauważył kardynał Ravesi — stanowiło swoistą pielgrzymkę w głąb tych dziejów, przywołując słowa Goethego, według którego „chrześcijaństwo jest ojczystym językiem Europy” (*Die Muttersprache Europa ist das Christentum*). Przy tworzeniu tak rozległej tematycznie wystawy i towarzyszącej jej publikacji niezbędna okazała się interdyscyplinarna współpraca archeologów, archiwistów, biblistów i teologów, historyków, znawców sztuki, architektury, muzyki, numizmatyki oraz dawnego piśmiennictwa. Sięgnięcie do zasobów archiwalnych, do starych księgozbiorów, kolekcji muzealnych, począwszy od watykańskich, diecezjalnych, klasztornych, państwowych i prywatnych, głównych ośrodków kultury Europy i Ameryki Północnej okazało się bardzo owocne. Gdy od 2008 r. rodziła się pierwsza, szkicowa forma przyszłej wystawy, z każdym następnym rokiem intensywniej pracy rozszerzano zasięg geograficzny, od dawnej Galii na zachodzie, Rusi Kijowskiej i ziem nadbałtyckich na wschodzie, Islandii, Szkocji i Spitzbergenu wraz ze Skandynawią na północy, aż do Półwyspu Iberyjskiego, Rzymu i Bizancjum na południu kontynentu. Kształtowane były tematyczne i chronologiczne ramy począwszy od głównych dwóch nurtów rozwoju — chrześcijaństwa zachodniego z ośrodkiem w Rzymie i chrześcijaństwa wschodniego z Bizancjum, przez wyprawy wojenne, podboje oraz ewangelizacyjne akcje misyjne na terytoriach leżących na północ od Alp i na północ od Konstantynopola, na terenach nadbałtyckich i wyspach Morza Północnego.

W tomie 1 zamieszczono 48 artykułów zgrupowanych w czterech działach tematycznych. Pierwszy: „Podstawy i działania” (*Grundlagen und Wirkungen*) otwierały eseje Rudolfa Schief-fera, *Christianisierung Europas* (s. 1–52) i Arnolda Angenendta, *Credo. Die Taufe als Sakrament des Glauben in der Mission* (s. 53–66), zamykał zaś esej Lütza E. von Padlberg *Das Christentum als missionierende Religion* (s. 130–148). Artykuły tematycznie związane były z akcjami misyjnymi wśród ludów i plemion włączonych do europejskiej rodziny wyznającej nową wiarę. Chrześcijańska droga z Rzymu prowadziła na Zachód, w granicach istniejącego jeszcze Imperium Romanum, obejmując Galię i dalej aż ku pogańskiej Północy, sięgając w pierw do Irlandii, następnie Anglii, Szkocji, na Islandię, a w późniejszych wiekach do Grenlandii, i na

tereny Skandynawii ze Spitzbergenem włącznie. Inicjatywy misjonarzy bizantyjskich (głównie Cyryla i Metodego) charakteryzowały się pokojową ewangelizacją. Autorzy zwracali uwagę na znaczenie wypraw niosących nowe idee na terytoria zamieszkiwane przez pogan, uwiarygodniających motywów nowej wiary w jej wizualizacji przez architekturę, rzeźbę, malarstwo, rzeźmięło artystyczne. Dalej, na znaczenie pielgrzymowania do grobów pustelników, świętych, zwłaszcza apostołów, ich relikwii, do Ziemi Świętej i do Rzymu.

Arnold Angenendt w swoim eseju zwracał uwagę na rolę chrztu jako nowego przymierza już od III w., na rozpowszechnianie liturgii przez słowo i obraz (np. Chrzt Chrystusa w Jordanie z mozaiki w Baptysterium San Giovanni in Fonte w Rawennie, V w.; chrzt Chlodwiga w Reims wyobrażony na płycie z kości słoniowej, z czwartej ćwierci IX w., ze zbiorów Musée de Picardie w Amiens). Ten sam autor w kolejnym artykule, *Mission und Opfer* (s. 67–74), omówił genezę ofiary duchowej od antyku, poprzez jej transformację w kulturze starochrześcijańskiej i wykorzystanie analogicznych form jak mensy ołtarzowej i kielicha z pateną. Dla historyków sztuki interesujący jest esej Martina Büchse, *Gott offenbart sich im Bild* (s. 75–86), nawiązujący do wczesnochrześcijańskiej ikonografii, z zabytkami znajdującymi się w Museo Nazionale Romano w Rzymie (płaskorzeźby z ok. 300 r.), w klasztorach (ikona Chrystusa Pantokratora z V w. z klasztoru św. Katarzyny na Synaju) i ugruntowaniem tradycyjnych form przedstawiania Chrystusa z Apostołami, Chrystusa Ukrzyżowanego w rzeźbie, licznych miniaturach, na plakietkach z kości słoniowej zdobiących okładki sakramentaliów i perykop. Pionierami kultury i sztuki we wczesnych wiekach chrześcijaństwa w Europie były klasztorne szkoły i skryptoria, w sąsiedztwie których warsztaty zakładali rzeźbiarze, malarze, witrażownicy, mozaicyści czy złotnicy. Stephen Müller, w tekście *Mission und die Volkssprache* (s. 111–120), przedstawił rolę pisma w szerzeniu wiary, znaczenie języka ludowego i zapisów *paternoster* oraz przytoczył pytania kapłana (*interrogatio sacerdotis*) kierowane do przyjmujących chrzt, w celu sprawdzenia podstawowej wiedzy katechumenów. Ian Wood, *Hagiographie und Mission (700–1050)* (s. 121–129), zwrócił uwagę na elementy hagiograficzne w żywotach świętych z czasów ottońskich, zwłaszcza biskupów Wojciecha z Pragi i Brunona z Kwerfurtu. Znacząca rola Brunona w dziele misyjnym na Węgrzech i na Rusi oraz w przygotowaniach do misji prowadzonych wśród plemion pruskich, przypisywane Brunonowi *Passio Sancti Adalberti episcopi et martyris* — nie mogły być pominięte, skoro czczony jest on jako główny święty archidiecezji Paderborn (święto obchodzone 14 II). Szerzej omówiona została ostatnia podróż misyjna (997 r.) i śmierć Wojciecha, na podstawie najstarszego *Żywota pierwszego* z ok. 999/1000 r. oraz *Żywota drugiego* (ok. 1004 r.) Brunona z Kwerfurtu.

Lux Mundi to przewodni temat drugiego bloku. Otwiera go esej Daniela G. Königa, *Aufstieg des Christentums und Niedergang der polytheistischen Antike* (s. 142–149), o zastępowaniu dotychczasowego wielobóstwa ideologią chrześcijańską, o wychodzeniu wiernych z katakumb i powolnym przekształcaniu starych, rzymskich struktur władzy i wierzeń pogańskich w nowy system Kościoła rzymskiego z centralną władzą tamtejszego biskupa, przejęciem roli Senatu Rzymskiego przez kolegia podległe biskupowi Rzymu (papieżowi), wprowadzeniem kultu chrześcijańskiego do świątyni pogańskich przekształczonych w kościoły i wznoszenie nowych budowli sakralnych, w których sprawowano eucharystię. Pierwsze tarcia między Chrześcijańskim Wschodem i Zachodem spowodowane były m.in. tym, iż Bizancjum, pod autonomiczną władzą cesarzy-bazyleusów, nie przyjmowało faktu założenia Kościoła rzymskiego przez św. Piotra. Różnic było jednak więcej. Ugruntowanie prymatu Rzymu nastąpiło dzięki tradycji, gdy miejsce to uważano za centrum świata, zaś tamtejsi biskupi mianowali siebie wikariuszami Chrystusa i następcami św. Piotra. Trudny początek chrześcijaństwa w V w., pojawienie się hord Wizygotów z północy u wrót Rzymu i powtórzenie się dramatu w połowie tego stulecia, gdy Wandalowie wkroczyli do Wiecznego Miasta, paradoksalnie wzmocniło chrześcijaństwo. Ważną rolę w krzewieniu kultury w basenie Morza Śródziemnego spełniło piśmiennictwo w języku łacińskim i powstające dzieła sztuki krzewiące nową ideologię religijną.

Sible De Blaauw, *Kaiser Konstantin und die Sakraltopographie Roms* (s. 150–160), omówiła topografię Rzymu przedkonstantynowskiego i za panowania cesarza Konstantyna (w latach 312–337), z kościelnymi fundacjami: św. Piotra, św. Marka, św. Pawła, bazyliki św. Jana na Lateranie (z rekonstrukcją według O. Brandta formy architektonicznej bazyliki i baptysterium z czasów Konstantyna), bazyliki Apostołów, kościołów św. Wawrzyńca, św. Krzyża Jeruzolimskiego i kilku innych oraz przyjęciem funkcji pielgrzymkowych przez siedem głównych świątyń katolickich Rzymu, wyznaczających zasięg terytorialny dla siedmiu diecezji (S. Pietro, S. Maria Magiero, S. Giovanni Laterano, S. Croce in Jeruzalem, a poza murami: S. Paolo, S. Lorenzo i S. Sebastiano przy drodze apijskiej). Listę rzymskich kościołów za czasów papieża Grzegorza Wielkiego można uzupełnić na podstawie *Liber pontificalis*, akt Synodu Symmachia i Grzegorza Wielkiego (594 r.). Kościołom parafialnym nadawano imiona świętych, męczenników i fundatorów, w ich wnętrzach udzielano chrztu, sakramentu pokuty, pielęgnowano miejsca złożenia relikwii, do których nieustannie pielgrzymowano z całego chrześcijańskiego świata.

Legendy martyrologiczne w służbie chrześcijańskiej, *romanitas* w krajach leżących na północ od Alp, nawrócenia pogańskich przedstawicieli górnych warstw społeczeństwa i dowódców wojskowych przedstawił Stefan Heid, *Roms Selbstfindung in barbarischer Zeit* (s. 161–167). Autor naświetlił różnice między kulturą pogańską (*kultura decorum*) a chrześcijańską (*kultura Dei*) w służbie dobra Kościoła i społeczeństwa. Omówił przedstawienia męczenników jako zwycięskich żołnierzy Chrystusa na mozaikach, w rzeźbach i na freskach, rolę chrztu w martyrologicznych legendach. Nakreślił dalsze konsekwencje kultu świętych i męczenników w handlu relikwiami w różnych miejscach poza Rzymem, przenoszenie ich na tereny schrytyanizowanej Europy, oceniając krytycznie tę nową formę dawnego pogańskiego zwyczaju przejętego od antycznych Rzymian; odkąd świętych ustanawiano patronami miast, wywyższani byli na kolumnach, tak aby widziani byli przez wiernych. Przejmowanie pogańskich form pobożności było charakterystyczne dla początków chrześcijaństwa. Już w IV w. pielgrzymki docierały do sanktuariów z grobami męczenników w Egipcie, Efezie i Antiochii, Tessalonikach i Sirmium (grób św. Anastazji). Odwiedzano groty starotestamentowych patriarchów w Hebronie, groty proroków, sędziów i królów w Palestynie, ale głównie nawiedzany był grób Chrystusowy w Jeruzolimie, skąd przywożono liczne relikwie, które stawały się swoistymi kamieniami węgielnymi kultu w Europie. Wśród podróżujących do miejsc świętych wyróżniała się m.in. Egeria, po której pozostał opis „Podróży lub pielgrzymki do miejsc świętych w Palestynie, Syrii i Konstantynopolu” jako załączek przewodników dla pielgrzymów, w licznych odpisach cieszący się dużym powodzeniem.

Elementy nowej wiary transponowane na północ od Alp, na tereny środkowej i północnej Europy, skrótowo przedstawione zostały w szkicach Jeana Guyona, *Die Christianisierung Galliens: Von den Ursprüngen bis in das 6. Jahrhundert* (s. 168–173), Winfrieda Webera, *Die Christianisierung in den Grenzen des Römischen Reiches: Die christlichen Gemeinden an Rhein und Mosel* (s. 174–181), Sebastiana Ristowa, *Sankt Martin — ein Römer der Spätantike* (s. 182–191), Christophera Sculla, *Die Bekehrung der Angelsachsen* (s. 192–201) i Raghalla Ó Floinna, *Das Heilige in Bewegung: Reliquien, Reliquiare und Insignien in der früher Kirche Irlands* (s. 202–213). Ten ostatni scharakteryzował rolę relikwii i insygniów wiary w chrystianizowanej Irlandii na przykładzie Kronik z Ulsteru (VIII w.), *Topographii Hibernie* i *Topography of Ireland* Giraldusa Cambrensisa. Ó. Floinn wspomniał o relikwiach z żywotów świętych i pism Ojców Kościoła. Ukazał też mikrokosmos relikwii prymarnych i sekundarnych składanych w stuleciach VI–VIII w skarbcach kościelnych w Irlandii (fragmenty sukni Dziewicy Marii, perizonium z krwią Chrystusa, cząstki płaszcza św. Marcina z Tours, pas pustelnika egipskiego św. Pawła z Teb, części Św. Krzyża, fragment pnia, na którym ścięty został apostoł Paweł, szczątki ciała jak: zęby, żebra, kolana, piszczele, czaszki i ich cząstki, itp.; do dnia dzisiejszego ząb św. Patryka jest najstarszą i najszacowniejszą relikwią Kościoła irlandzkiego). Relikwie umieszczano w kaplicach kościołów diecezjalnych i klasztornych, uwidaczniano w krucyfikсах

wraz z symbolami Męki Pańskiej i czterech ewangelistów, w relikwiarzach sakwowych, skrzynkowych, puszkowych, kasetowych, powtarzających w formie zewnętrznej zawartość relikwii, stautrotekach, hermach i innych. Relikwie drugiego stopnia (sekundarne) to przedmioty naberające mocy religijnej na skutek przyłożenia lub potarcia o grób lub relikwię pierwszego stopnia. Otaczano kultem insygnia świętych: pastorały, laski świętych — Patryka, Kolumba z Iony, Adamansa. Autor przedstawił różne formy oddawania czci relikwiom, których „opakowania” podziwiać było można na wystawie *CREDO*.

Barbara Yorke, *Heilige Männer; heilige Frauen und die Christianisierung Northumbriens* (s. 214–221), w szkicu o świętych obojga płci i wprowadzaniu chrześcijaństwa w Northumbrii wyznaczyła kilka faz akcji nawracania tamtejszej ludności przed i po synodzie w Whilby (664 r.), po misji Bedy Czcigodnego. Określiła też rolę pierwszych biskupów jako „świętych bohaterów” oraz osobistości godnych upamiętnienia, wywodzących się z tamtejszej szlachty, według *Historia ecclesiastica*. Żarliwość wyznawania nowej wiary przez wczesnośredniowiecznych Irlandczyków była tematem tekstu Michaela Ryana, *Bekehrung, Gesellschaft und Kunst im frühmittelalterlichen Irland* (s. 222–238). Świadczą o niej zachowane do dziś, nieliczne krzyże z piaskowca (IX–X w.), wspaniale iluminowane księgi liturgiczne, z całostronicowymi, ornamentalnymi „dywanami”, niekiedy ze znakiem krzyża — Księga z Lindisfarne (lata 710–721); Księga z Durrow (ok. 650–700 r.), z motywami plecionkowymi, z fantastycznymi bestiariuszami; złożony krzyż w centrum malowidła ozdabiającego słynną Księgę z Kells (ok. 800 r.) ze zbiorów Trinity College w Dublinie oraz irlandzkie naczynia liturgiczne, biżuteria (np. fibula zwana „Tara” z VII w.) i inne przedmioty zdobione symbolami krzyża, kotwicy, ryby, ptaka, kielicha, monogramem Chrystusa, itd. Autor zwrócił uwagę na łatwość przenikania do kultury Irlandczyków i Piktów w późnym VII w. elementów dekoracyjnych ze sztuki antycznej i mitologii germańskiej, w której dominowały motywy roślinne i zwierzęce. W artykule Dáibhí Ó Cróinína, *Willibrord und die frühe angelsächsische Missionierung Kontinentaleuropas* (s. 239–249), znajdujemy omówienie kalendarium życia i spis księgozbioru św. Willibrorda, według inwentarza znajdującego się w Watykańskiej Bibliotece Apostolskiej (Bibliotheca Apostolica Vaticana), oraz roli działającego w Echternach skryptorium klasztorne, w którym żył ten święty.

Problemom przedchrześcijańskich wierzeń Skandynawów, specyfiki inskrypcji runicznych, zwłaszcza na kamieniu z Jelling (ok. 970 r.), etapów chrystianizacji Wikingów, następnie zakładania diecezji i parafii, wznoszenia świątyń w końcu XI i w XII w. zajął się Stefan Brink, *Die Christianisierung Skandnaviens* (s. 250–260). Ponownie do tematu inskrypcji z Jelling nawiązał Klaus von See, *Die Christianisierung des Nordens im Lichte der Skaldendichtung* (s. 266–272), przedstawiając możliwe interpretacje odczytu runów i podejmując próbę wyjaśnienia symboliki towarzyszących im przedstawień figuralnych. Runy nordyckie stosowane były w Skandynawii i na Islandii od VIII do XIII w. Autor zajął się interpretacją wyobrażeń plastycznych, których źródłem były sagi z omawianego obszaru, zawarte w dekoracjach jednej z najstarszych świątyń drewnianych, w Hylestad (Valle, Norwegia, XII w.), ilustrujących mityczne opowieści o smażeniu serca smoka Fafnira przez Sigurda i kowala Regina, o zabiciu kowala mieczem Sigurda i o rumaku Grani objuczonym skarbem Nibelungów. Temat mitologii, wiedzy o wszechświecie, światopoglądzie, o kultach, rytuałach i bożkach podjął również Olof Sunquist, *Vorchristliche Religion im skandinavischen Raum* (s. 261–265), na podstawie tekstów wyrytych na kamieniach. Wspomniał też o panteonie skandynawskich bogów, podając ich imiona (Jord, Odyn, Thor) oraz atrybuty i określił terytorialny zasięg ich mistycznej władzy. Pierwszą fazę wprowadzania chrześcijaństwa w Skandynawii dzięki królom-misjonarzom, Olafowi Haraldssonowi i Olafowi Tryggvassonowi, scharakteryzował Sverre Bagge, *Skandnaviens heilige Könige* (s. 271–282), pisząc też o pierwszych szwedzkich i duńskich świętych. Sztuką romańską na tych terenach — architekturą, rzeźbą, malarstwem i rzemiosłem artystycznym (złoty ołtarz z Lisbjerg w Danii z ok. 1135 r.) zajął się Tobias Kunz, *Romanik im Norden. Skandnaviens Interesse an der Kunst Europas* (s. 281–294).

W procesie terytorialnej ekspansji chrześcijaństwa w Europie Północnej rolę nie do przecenienia odegrały wyprawy misyjne do Islandii. Steinunn Kristjánsdóttir, *Island wird christlich* (s. 295–301), przedstawił akcję osiedleńczą Wikingów „na końcu świata” (*Ultima Thule*), wskazując na istnienie 157 osad i wyliczając, iż w latach 870–1000 mogło zamieszkiwać wyspę około 10 000 ludzi. W Instytucie Árni Magnússona w Reykjavíku przechowywane są iluminowane rękopisy, tryptyki ołtarzowe, antepedia tekstylne, jako przykłady średniowiecznej islandzkiej sztuki sakralnej, omówione skróto w interesującym artykule Margaret Cormack, *Heilige, Missionare und christliche Identität in Island* (s. 302–307), zamykającej tematyczny blok *Lux Mundi*.

W następnej części, zatytułowanej *In hoc signo*, uwagę zwraca esej Matthiasa Bechera, *Gewaltmission. Karl Grosse in die Sachsen* (s. 321–329), o kontrowersyjnych sposobach nawracania pogańskich Fryzów i Sasów w czasach Karola Wielkiego, w latach 772–804. Wyprawy wojenne Karola przeciw Sasom uwieńczone zostały przejściem na katolicyzm elit władzy. W granicach władztwa spadkobierców Karolingów, Stauffów, Ottona I, powstała sieć diecezji i parafii. W 968 r. erygowano arcybiskupstwo w Magdeburgu. Caspar Ehlers, *Totam provinciam illam in pariochas episcopales divisi. Erschiessung des Raumes durch die Kirche am Beispiel Sachsens* (s. 330–340), omówił rozwój struktur kościelnych ok. 1000 r. w granicach dziesięciu arcybiskupstw istniejących na terenach zachodniofrankońskich (dzisiejsza Francja). Życie religijne schryztyanizowanych Sasów najlepiej rozwijało się tam, gdzie znajdowały się czczone relikwie. Hedwig Röckelein, *Reliquientranslationen nach Sachsen* (s. 341–349), na podstawie różnych źródeł, takich jak spisy *vasa sacra*, ołtarzy i relikwii, kalendarzy liturgicznych, ustaliła, że do 900 r. dokonano ponad 60 translacji relikwii na tereny saskie. Opracowała mapę kierunków przeniesień szczytów męczenników i świętych z Rzymu, Reims, Sain Denis, Würzburga, z wyszczególnieniem rodzajów relikwii (np. Herrenreliquien, Heiligenreliquien, Marienreliquien — pańskie, świętych, maryjne, itp.). Główne miejsca kultu na terenach saskich stały się wkrótce ośrodkami akcji misyjnych na Wschód — do krajów słowiańskich i na północ Europy — do Skandynawii, gdy relikwie wędrowały na nowe, chrystianizowane tereny.

Prężnym ośrodkiem misyjnym było również Bizancjum z dworem cesarskim w Konstantynopolu, który zaktywizował się po ruchach ikonoklastycznych (ok. 730–842 r.), za panowania cesarzowej Teodory II, wdowy po Theofilosie. Michael Grünbart, *Missionen in Byzanz* (s. 350–357), wskazał na podział wpływów w dziele chrystianizacji Europy między Wschodem i Zachodem, na rolę Thessalonik obok Konstantynopola jako drugiego centrum nauki bizantyńskiej i zwrócił uwagę na rolę klasztorów greckich w akcjach misyjnych prowadzonych w Bułgarii i na wybrzeżach Morza Czarnego aż po Krym.

Matthias Hardt, *Die Christianisierung Ostmitteleuropas* (s. 358–369), omówił problematykę początków chrześcijaństwa na terenach tzw. Starej Marchii (wschodnie Czechy z ośrodkiem w Mikulčicach i zachodnia Słowacja z Nitrą), następnie Czech, Polski piastowskiej, Węgier Arpadów i Pomorza, wśród ludów bałtyckich. Przedstawił itinerarium podróży św. Wojciecha, biskupa praskiego, począwszy od kwietnia 997 r., oraz konsekwencje jego śmierci. Wspomniął o wykupieniu ciała męczennika przez Bolesława Chrobrego, o wizycie Ottona III w Gnieźnie i o kontynuacji akcji misyjnej przez Brunona z Kwerfurtu (zm. 1009 r.). Chrystianizację Węgier w X–XI w. przedstawił Dániel Bagi, *Die Christianisierung Ungarns im 10. bis 11. Jahrhundert* (s. 370–379), rozpoczynając swój wywód od przychylnego przyjmowania nowej wiary przez książąt Bulcsú i Árpáda, kończąc na czasach po śmierci księcia Gézy, w okresie rządów jego syna Stefana (zm. 1038 r.). Organizacja kościelna na Węgrzech uległa stabilizacji, co skutkowało ostatecznym włączeniem królestwa do *orbs christianus*; ważną rolę odegrał wówczas pierwszy, benedyktyński klasztor założony przez księcia Gézę I w 966 r. w Pannonhalme.

Początkami chrześcijaństwa w Polsce zajął się Stanisław Rosik, *Die Anfänge des Christentums in Polen* (s. 380–388). Omówił skromną sieć administracji kościelnej na terenach

piastowskich ok. 1000 r., podległą arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu. O romańskiej architekturze sakralnej we wczesnej Polsce (X–XII w.) napisała Teresa Rodzińska-Chorąży, *Sakralarchitektur in Polen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts* (s. 389–394). Swój wywód rozpoczęła od narodzin architektury sakralnej w tzw. państwie gnieźnieńskim oraz murowanej katedry w Krakowie jeszcze przed rokiem 1000. Dalej wspomniała o kolegiatach i kościołach parafialnych, w tym świątyniach romańskich w diecezjach poznańskiej, krakowskiej, wrocławskiej i kołobrzeskiej, analizując założenia od strony formalnej (typ bazyliki) i wskazując na płynące z Zachodu wzory architektury. Tu odczuwalny jest brak informacji o wystroju i wyposażeniu kościołów w Polsce wczesnopiastowskiej.

Szkic Hermanna Kampa, pod znamienym tytułem *Przemoc i misje: Słowianie połabscy i bałtyccy na celowniku Rzeszy i Saksonii, od X do XII w. (Gewalt und Mission: Die Elb- und Ostseeslawen im Fadenkreuz des Reiches und der Sachsen vom 10. bis zum 12. Jahrhundert*, s. 395–404), dotyczy reakcji Słowian zamieszkujących tereny między Elbą i Odrą na erygowanie diecezji Havelberg i Brandenburg w 983 r. Skutkiem przymusowej chrystianizacji, później zaś brutalnej kolonizacji były powstania lat 983 i 1066.

Mitologię Słowian Połabskich i mieszkańców Rugii, bóstwa, idole zaprezentował Christian Lübke, *Religion der Slawen* (s. 405–408). Podobnie, problemem Słowian Północnych zajął się Felix Biermann, *Die Christianisierung der Nordwestslawen aus archäologischer Sicht* (s. 409–416), który omówił odkrycia dokonane w kręgu gontyny w Gross Raden (IX–X w.), rekonstrukcje pogańskiego pochówku komorowego, wspominał też o słynnym kamieniu odkutym w figurę ludzką, wmurowanym w ceglana ścianę kościoła benedyktynów w Bergen na Rugii, a interpretowanym jako postać Jaromara/Jaromira. Przebieg dwóch misji pomorskich Ottona z Bambergu przedstawił Helmut Flachenecker. Odniósł się krytycznie do zawłaszczenia tej misji w XX w. przez ideologów narodowosocjalistycznych, a tym samym zakwestionował „niemieckiego ducha ottońskich misji wśród Słowian” (s. 422 i n.).

Andrzej Radzimiński, *Christianisierung, Umstände und Verlauf der Evangelisierung der Prerussen im Deutschordensstaat in Preussen* (s. 427–433), opisał okoliczności rozpoczęcia i przebieg ewangelizacji plemion pruskich w pierwszych dziesięcioleciach działalności Krzyżaków na terenie Prus. Scharakteryzował wierzenia pogańskie na tych terenach. Ich podstawą był kult zjawisk przyrodniczych, m.in. świętych gajów. Krótko omówił też zadania sprowadzanych na podbite tereny zakonów żebraczych — dominikanów i franciszkanów, oraz proces tworzenia sieci parafii miejskich i wiejskich. Szkic zamykają rozważania o religijnej świadomości nawróconych Prusów, przejawiającej się m.in. w akcji wznoszenia kościołów i programie wystroju ich wnętrz.

O wznoszeniu kościołów w Inflantach traktuje krótki artykuł Anti Selarta, *Meinhard, Berthold, Bernhard — kein Heiliger für Livland* (s. 434–440), natomiast o wprowadzaniu nowej wiary na Rusi jeszcze bardziej skrótowe opracowanie Isoldy Thyrêt, *Russische Heilige im Zeitalter des „Zwieglaubens“*. *Die Christianisierung des mittelalterlichen Russlands im Spiegel Moskowitischer Wanderberichte* (s. 441–445).

Część ostatnią tomu — *Quo vadis*, rozpoczyna esej jezuita, Michaela Sievermanna, „*Bis an die Grenzen der Erde*”. *Christliche Missionskonzeptionen von der Spätantike bis zur Frühen Neuzeit* (s. 448–458). Autor, z racji przynależności zakonnej, poświęcił wiele miejsca pozaeuropejskim jezuickim misjom ewangelizacyjnym, chociażby redukcjom paragwajskim, daleko-wschodnim, w tym katechizacji Chińczyków. Problem podjęła profesor kulturoznawstwa z Paderborn, Nicole Priesching, *Innere und äussere Mission im 19. Jahrhundert* (s. 468–474), przedstawiając zadania misjonarzy a jednocześnie odkrywców Afryki w XIX w. oraz rezultaty ewangelizacji tamtejszych plemion. Etyczno-moralne problemy chrześcijan wobec hasł głoszonych przez partie narodowosocjalistyczne omówił Roland Linde, *Externsteine, Verden und Enger. Der völkische Sachsenkult in der Zeit des Nationalsozialismus* (s. 475–482), stawiając

---

pytanie, czy w hitlerowskich Niemczech mogło się powieść narodowosocjalistyczne „oswajanie” nauk Chrystusa, przyjmowanego przez nazistów jako Aryjczyk? Odpowiedź znamy.

Wystawie *CREDO — christianisierung Europas im Mittelalter* towarzyszy katalog zabytków, stanowiący drugi tom publikacji. Jest on niezwykle cenną prezentacją wyjątkowego zbioru eksponatów, ukazujących dzieje chrześcijaństwa w średniowieczu, jego korzenie, a także późniejsze, sięgające po wiek XX znaczenie dla poszczególnych narodów i Europy jako całości.

Antoni Romuald Chodyński

(Malbork)
